

ЕВОЛЮЦІЯ ВЛАСНОСТІ В УМОВАХ СТАНОВЛЕННЯ РИНКОВИХ СТРУКТУР

Зміна суспільно-економічного й політичного устрою України вимагає міцних підвалин, на яких зводиться конструкція майбутньої будови. Одним із наріжних каменів таких підвалин виступає власність. Проблема не лише в самому феномені власності, а й у кожній її конкретній формі та субординаційних проявах системи інтересів, породжених власністю.

Питання власності — основне в суспільній практиці виникнення, функціонування і розвитку будь-якої економічної системи, на чому наголошувалося ще у вченні К. А. Сен-Сімона: «Власність — це фундамент соціального порядку — такий догмат, проголошений усіма факторами політичних наук. Ми зі свого боку вважаємо власність матеріальною основою соціального порядку» [1, с. 132]. Обґрунтовуючи необхідність законодавчого регулювання відносин власності, вчений зазначив, що «закон, який встановлює владу і форму управління, не має такого значення і такого впливу на добробут нації, як закон, який встановлює власність і регулює користування нею» [1, с. 152].

Розвиток структури господарства, поділ праці сприяв все глибшому проникненню наукової думки у генезис власності. Відомий французький економіст, соціолог і публіцист П. Ж. Прудон засуджував власність як засіб привласнення чужої праці та отримання нетрудових доходів всупереч принципу взаємності послуг. У цьому контексті він трактував власність як право, яке суперечить природі і розуму, проголосивши відомий афоризм «Власність — це крадіжка». Аналізуючи власність, вчений наголошує «Поки володіння однієї людини не порушує прав іншої, доти власність є цілком правомірною формою користування знаряддями і предметами господарювання. Але існуюча історія власності незмінно базувалася на насиллі та експлуатації. Приватна власність була найглибшою причиною суспільної нерівності і, відповідно, всіх революцій, за допомогою яких люди прагнули відновити рівність» [2, с. 327]. Отже, вчений переконаний, що всі лихоліття людства походять від приватної власності. Опираючись на цю думку П. Ж. Прудона та його працю «Філософія злиднів, або Система економічних суперечностей», К. Маркс вперше розмежував власність як економічну категорію і як правову. Він зазначає «... відносини власності не в їх правовому вираженні як вольових відносин, а в їх реальній формі, тобто як виробничих відносин» [3, с. 27] і далі продовжуючи, К. Маркс робить висновок: «власність є тільки свідомим ставленням до умов виробництва як до своїх власних ... вона здійснюється тільки через саме виробництво» [3, с. 444]. Таким чином, власність поза виробництвом не існує, це особливий тип відносин: капітал — не річ, а відносини власника до найманого робітника. Власність залишається тільки «юридичною», якщо вона не здобуває форму її «економічної реалізації», тобто не використовується у виробництві, або не приносить доход її власникові, і,

з іншого боку, власність дійсно виступає як «економічні відносини», якщо здійснюється її «економічна реалізація». Власник у процесі розширеного відтворення прагне, по-перше, накопичення засобів виробництва; по-друге, забезпечення їх збереження; по-третє, постійного їх оновлення. Крім того, власник завжди несе майнову відповідальність перед іншими суб'єктами господарювання.

Студіювання економічної літератури дає підстави стверджувати, що і сьогодні власність розглядається з одного боку, як економічна категорія, з іншого — як права. У межах економічного напрямку власність визначається або як суспільно-виробничі відносини, що складаються між людьми щодо матеріальних благ, у першу чергу засобів виробництва, або як специфічний спосіб по'єднання засобів виробництва й робочої сили.

У межах другого, правового, напрямку власність досліджується позицій юридичної науки як правова категорія, що означає приналежність речей. Власність на засоби виробництва трактується як їх фактична приналежність індивідам, окремим групам, класам, суспільству в цілому.

Власність як правові відносини визначається не у вигляді відносин певних суб'єктів до засобів виробництва, а як відносини між суб'єктами із приводу володіння, користування, розпорядження засобами виробництва, де воля одних осіб виступає рубежем для волі інших. У результаті власність сама собою виступає тільки як вольові відносини, а реальні права власності знаходять відображення в нормах права, що встановлюються у законодавчому порядку. Вивчення досвіду дослідження категорій власності в західноєвропейських країнах свідчить, що вона майже не аналізується. У збірнику зі ста статей найбільш авторитетних вчених різних країн світу, надрукованих в енциклопедичному виданні «Новий полгрейв», тільки дві присвячені аналізу власності, правовий підтекст яких визначається в їх назві: Стівен Н. С. Чен «Загальні права власності» та Армен. Алчіан «Права власності» [4].

Процес приватизації, що розпочався після проголошення незалежності України, як правило, зводився до присвоєння матеріальних благ державної форми власності. Такий підхід мав і має поверхневий характер і відображає лише кількісну оцінку результатів передачі державної власності в приватні руки. Власне такий процес веде до формування «абсентеїстської власності» на що звертав увагу американський економіст й соціолог Т. Веблен. Він зазначав, що «... мотив, який є основою власності — це суперництво; цей же мотив залишається дієвим у подальшому розвитку цього інституту і в еволюції усіх тих рис соціальної структури, до яких власність має відношення» [5, с. 76]. Отже, він вважав, що основою виникнення приватної власності є насилля й обман, а сам факт власності дає змогу класу підприємців привласнювати крашу частину продукції суспільного виробництва. Т. Веблен обґрунтував ідею про відокремлення власності від конт-

ролю в сучасній корпорації. Уперше в межах інституціоналізму автор поставив проблему відокремлення капіталу власності від капіталу функцій.

Вибравши найлегший підхід до структурних змін в економіці, що характерний перетворенням тільки юридичної сторони власності, незалежна держава Україна зіткнулася із суттєвими проблемами економічного спрямування. Всі вони пов'язані з відсутністю змін змістовної частини власності, що характерна економічними відносинами, тобто капіталом функцій. Тим часом змістовний бік власності — визначальна умова в процесі її реструктуризації. Про те, що власність розвивається, писав ще Поль Лафарг: «Власність не лишається нерухомою, без змін, але подібна до всіх явищ матеріального та інтелектуального світу, і підкорена еволюції, і проходить ряд різноманітних форм, які впливають одна на одну» [6, с. 15].

Не врахувавши цього, не випадково у процесі суцільної приватизації на основі зміни прав власності й функціональних зв'язків зростальними темпами почалося руйнування економіки, зниження життєвого рівня населення, зростання безробіття, а процес передачі державної власності в приватні руки набув кримінального характеру.

Проблема контроверсійності дослідження власності полягає в тому, що, як справедливо зауважує економіст А. І. Попов, «сформовані напрямки вивчення власності (економічний і правовий) не повинні протистояти один одному, а будучи діалектично взаємозалежними між собою вони мають доповнювати один одного й за певних умов переходити один в одного» [6, с. 10]. Економічна складова власності не може існувати без правового оформлення економічних відносин, а правова — без економічного її змісту. Головною характеристикою власності є не річ і не відношення людей до речей, а те, ким і як привласнюється річ, як таке привласнення зачіпає інтереси інших людей. Відповідно, власність виражає відносини між людьми з приводу привласнення речей.

Домінуючий тип власності на засоби виробництва в суспільстві визначає певний спосіб поєднання особистісних і речових чинників виробництва. Реалізація відносин власності характеризує її соціально-економічні функції, пов'язані з фактичним привласненням життєвих благ, розгортання її в відтворювальному процесі, тобто практичну діяльність суб'єктів привласнення. Отже, власність та відносини її економічної реалізації — взаємопов'язані поняття. Це два аспекти економічної категорії власності, її зміст і форма.

Найбільш істотним елементом складної системи власності на засоби виробництва та його результати є привласнення, що безпосередньо пов'язане із правами власності й, у першу чергу з «тріадою прав власності». Без поділу прав власності на володіння, користування й розпорядження важко зрозуміти сутність суб'єктно-об'єктних відносин. Важливо розрізняти функціональні особливості власника, що виступає у вигляді: власника-власника, власника-користувача, власника-розпорядника, особливо в тих випадках, коли ці елементи відносин власності представлені різними фундаторами.

Привласнення матеріальних і духовних благ здійснюється в усіх фазах суспільного відтворення. Визначальним з них є привласнення у безпосередньому процесі виробництва. Даний процес відбувається у результаті по-

єднання об'єкта і суб'єкта привласнення, тобто це є саме суспільний спосіб оволодіння предметом. Воно означає відношення суб'єкта до певних речей як до власних. Привласнення формує і виражає конкретну рису тієї або іншої форми власності та її видів. Вторинне привласнення здійснюється через розподіл, обмін і споживання життєвих благ, йому властиві свої специфічні закономірності.

З погляду матеріально-речового змісту власність є сукупністю об'єктів присвоєння. Щодо цього, то власність постає у вигляді двох типів зв'язків: по-перше, суспільне виробництво як суспільно-організаційний процес виступає у формі відношення суб'єктів власності до об'єктів; по-друге — як відносини між суб'єктами. Суб'єктно-об'єктні відносини (володіння, користування, розпорядження) — це відносини власника і своєї речі, тобто матеріально-речовинні (майнові) відносини. Суб'єктно-суб'єктні — це соціально-економічні, вольові відносини, тобто відносини між різними суб'єктами одного об'єкта щодо створення нового об'єкта власності. Соціально-економічна сутність власності розкривається і реалізується не в системі зв'язків «людина — річ», а в площині взаємодії «людина — людина» стосовно привласнення об'єктів власності.

Володіння виступає як вихідна форма власності, що віддзеркалює юридично закріплену за суб'єктом власність, і як фактичне володіння річчю. Воно пов'язане з розпорядженням і користуванням, без яких процес виробництва не може відбуватись. Розпорядження й користування виступають як функція реалізації цілей власника шляхом формування методів керування й привласнення результатів виробництва. Функціонування всього виробничого процесу підкоряється тим цілям, які хоче досягти власник. Останній, якому належить об'єкт, може мати право не реалізовувати його. Окремі власники здавна передавали повноваження розпоряджатися своєю власністю управлінцям (менеджерам), зберігаючи за собою при цьому отримання доходів від власності. У такому випадку «володіння» перетворюється на «титул», за який суспільство в особі підприємців змушене передавати частину додаткового продукту власникові цього «титулу».

Аналіз реальних економічних змін в Україні протягом останнього двадцятиріччя свідчить, що немає підстав для ототожнення побудови ринкових відносин з процесами передачі майже всіх об'єктів державної власності у приватні руки. Сподівання на приватизацію виявились химерними. Вона не створила системи ефективних власників, не відновила соціальної справедливості при створенні продуктивного потенціалу та не принесла державі фінансових ресурсів, необхідних для реалізації соціальних функцій. Не був врахований той факт, що відносини власності утворюють певну систему, що містить у собі як мінімум три види відношень:

— відносини привласнення передбачають повне відчуження об'єкта власності певним суб'єктом від інших суб'єктів, тобто економічні відносини між людьми, які характеризують їхнє ставлення до засобів виробництва як до власних;

— відносини з приводу економічних форм реалізації власності є відображенням корисності чи прибутковості об'єкта власності для суб'єкта власності;

— відносини з приводу господарського використання об'єктів власності виникають між власником об'єктів

власності та підприємцем стосовно передачі останнього майна за певних умов для використання з господарською метою. [7, с. 78–79] Англійський юрист, представник інституціоналізму, А. Оноре запропонував систему прав власності, яка складається з 11 напрямків.

Такі відносини чітко розмежують володіння й користування власністю. Вони можуть з'єднуватися в руках одного суб'єкта або бути розподілені між різними суб'єктами. Це означає, що користуватися річчю можна, не будучи її власником. І навпаки, можна бути власником і не користуватися об'єктом власності, передаючи це право іншому суб'єктові. Орендарі, наприклад, беруть в оренду засоби виробництва, використовують їх, не будучи власником цих засобів виробництва.

Серед відносин власності чільне місце займає розпорядження, яке забезпечує свободу дії виробника, що визначається шляхом вибору методів управління у рамках установлених функцій. На відміну від користування, розпорядження або управління може бути розподілене між окремими суб'єктами із закріпленням за кожним із них певних функцій. Передача прав розпорядження іншому суб'єктові фактично означає передачу повноважень прав власника в руки іншої особи.

Таким чином, власність визначає методи, форму й мету господарювання. На мікрорівні як суб'єкт власності виступає єдиний або асоційований власник, а на макrorівні, як правило, тільки асоційований власник. У першому випадку регулювання економічних процесів здійснюється шляхом безпосереднього впливу на структурні підрозділи власності, у другому — опосередковано. У результаті, в першому випадку регульовальний вплив приймає планову форму, навіть у більшості випадків жорстку, а в другому — може приймати як ринкову, так і планову форми, або те й інше.

Як свідчить історія, зміна фундаментальних основ життєдіяльності систем, у першу чергу пов'язана із панівною формою системи власності на засоби виробництва. Особливість сучасної економічної системи розвинутих країн полягає в тому, що при різноманітності форм власності жодна з них не займає монопольного положення як в економічному сенсі основних макроекономічних показників, так, і особливо, в юридичному контексті.

Виходячи з індивідуальної приватної власності як первинного осередку товарного виробництва, необхідно зауважити, що формування приватної власності, а особливо становлення типу власників, в Україні набуває дещо спотвореного вигляду. Примат, звичайно, після панування суспільної власності, надається як в теоретичних розробках, так і на практиці — приватній власності. Так, відомий мільйонер Сергій Тігіпко стверджує: «можна чітко висловитись, що державна форма власності — найбільш неефективна. Як тільки підприємство стає приватним, там збільшується об'єм виробництва, платиться заробітна плата та податки, налагоджується робота» [9, с. 28]. Однак саме рівноправність всіх форм власності забезпечує ефективність ринкових структур у державі.

Історичне і логічне розмаїття форм власності вимагає, в першу чергу, визначення ролі, ваги, обов'язків та впливу держави на ту чи іншу форму. Діалектика розвитку функцій держави яскраво свідчить, що там, де держава поступово відмовляється від виробничих функцій, вона передає їх приватному бізнесу, — тоді, як

правило, і збільшується прибуток. Розширюючи приватний сектор, держава через регуляторну та іншу політику повинна створювати необхідні й достатні умови для ефективної роботи капіталу, коли задовольняються потреби громадян, зростає національне багатство й особисті прибутки. Держава створює сприятливе ділове середовище, шукаючи консенсус власних інтересів з інтересами бізнесу шляхом створення оптимальної інвестиційної, амортизаційної та податкової політики.

Однак, як показує аналіз, приватний власник не стає автоматично кращим — найефективніші приватні фірми створювалися десятиліттями, а то й сотнями років у жорсткій конкурентній боротьбі. Тому для збільшення ефективності господарюючих суб'єктів необхідно не просто їх продавати чи передавати з державної власності у приватну, потрібно визначати найкращого й найефективнішого господарника, який зуміє стати кращим у конкурентній боротьбі.

Процес ефективної зміни власника чи форм власності є теоретично малодослідженим¹. Це пов'язано, в першу чергу, з недостатньою кількістю практичного матеріалу, а, по-друге, із розмежуванням всієї власності тільки на приватну і державну. На думку економіста В. Черняка: «Ми стоїмо перед необхідністю формування двосекторної моделі економіки — державного і приватного секторів. Критерій розподілу такий: усе недержавне є приватним» [11, с. 32–33] таке бачення форм власності дещо спрощене і некоректне. Практика реально засвідчує — існують форми власності, що не відповідають такій схемі. Ще на початку ХХ століття Дж. М. Кейнс розрізняв систему приватної власності та рентну систему зокрема. Остання пов'язана з відокремленням управління власністю від самого права на неї. Таку систему Дж. М. Кейнс зводив до трьох головних типів:

1. Власник передає право управління, але зберігає право власності на певні земельні ділянки, будинки, машини тощо. Своє типове вираження ця форма знаходить у володінні акціями акціонерних товариств.

2. Власник, хоч і тимчасово, віддає право управління і замість нього щорічно отримує визначену суму грошей, але за певних умов одержує свою власність назад. Типовим прикладом є орендний договір. І, зрештою:

3. Власник назавжди втрачає конкретну власність в обмін на одержання постійної щорічної ренти, вираженої в грошах, або обмеженої в часі ренти з поверненням капітальної суми боргу після закінчення цього терміну для іпотек, боргових зобов'язань, облигацій, привілейованих акціях. Цей третій тип завершує розвиток розміщення капіталу у формі ренти [12, с. 779].

Справедливо підкреслює вчений Н. Петраков: «склалася традиція класифікувати форми власності як певну аморфну кількість, що не піддається чіткій класифікації і формалізації. У цій множині екзотично переплітаються: суспільна, державна, муніципальна, республіканська, приватна, кооперативна, корпоративна, акціонерна і та ін. форми власності» [13, с. 123].

Побудова змішаної економіки вимагає формування різноманітних форм власності, які виступають основою масштабів асоціації суб'єктів, що стають власниками. Найпростіша із форм — партнерство, або товариство, вища — суспільство в цілому, а проміжні форми спільної чи асоційованої власності приймають контури

групової, колективної, кооперативної, акціонерної і загальнонародної за економічним змістом та державної — за юридичним оформленням.

Форми спільного присвоєння мають свою відповідну історію. Безпосереднього поширення в реальному секторі економіки вони отримують в міру зростання суспільного виробництва та поглиблення поділу праці. В умовах глобалізації діяльність суб'єктів господарювання, що представляють асоційовані форми власності, активно долає національні кордони, присвоюючи об'єкти реального сектору.

Упродовж освоєння різних етапів науково-технічного прогресу приватне привласнення еволюціонувало у складнішу економічну систему, що характеризується органічним поєднанням форм індивідуального та колективного присвоєння об'єктів реального сектору.

Досвід реформування власності в країнах європейського сходу показує, що органи місцевого самоврядування відмовилися від політики глобальної приватизації, залишивши необхідну кількість об'єктів у власності відповідних громад. Замість приватизації, вони обрали договірні відносини щодо використання об'єктів комунальної власності на основі оренди, концесії, довірчого управління. Таке спрямування політики сприяє збереженню активів громади і їхньому ефективному використанню на комерційних началах приватними інвесторами. Більше того, влада отримує можливість за допомогою договірних відносин оренди нерухомості впливати на вектор економічного розвитку відповідного господарства й діяльність суб'єктів господарювання зокрема. При цьому суб'єкти господарського комплексу теж одержують певні дивіденди, оскільки беруть об'єкти в довгострокове користування з можливістю їхнього подальшого викупу після відповідних капіталовкладень.

Своєрідно поступила влада м. Амстердама, яка відмовилася від приватизації більшої частини нерухомого майна, вважаючи, що раціональне управління ним дозволяє місту отримувати значні доходи. Фахівці відзначають, що 90 % земель м. Амстердама перебуває не в приватній власності, а в довготерміновій і в короткотерміновій оренді [14, с. 15]. Цілком можна погодитись із В. Устименком про те, що необхідно перейти від формули «власність державна — комунальна — приватна» до «власність державна — комунальна — використання об'єктів комунальної власності суб'єктами господарювання на обмеженому речовому праві» [15, с. 16].

Зміни у відносинах власності і, відповідно, у соціальній структурі суспільства в розвинутих країнах виявились настільки суттєво, що ототожнювати таку економічну систему із системою, досліджуваною Адамом Смітом, Карлом Марксом, А. Маршалом, Дж. М. Кейнсом, Й. А. Шумпетером, Д. Гелбрейтом, М. Фрідманом та іншими видатними економістами, є безпідставним. У ХХІ столітті визначальною рисою в економіч-

них стосунках набуває інтелектуальна форма власності, яка змінює співвідношення значимості факторів виробництва на користь суб'єктивного, а тим самим змінюється і характер відносин між власником засобів виробництва і найманою працею. Інтелектуальна форма власності стає фундаментом глибинної диференціації матеріальних здобутків. Така форма найбільш максимально забезпечує свободу економічного суб'єкта, а також створює повну відповідальність економічного суб'єкта за результатами господарської діяльності. Одночасно суб'єкт власності тут розглядається не тільки як продуктивна сила, а значною мірою як кінцева мета виробництва. Більше того, інтелектуальна форма власності посилює розуміння змісту певної галузі діяльності або дисципліни і робить її ефективнішою. Управління такою формою означає формалізацію та доступ до практичного володіння експертними даними, що створюють нові можливості з вдосконалення діяльності, які, відповідно, стимулюють інновації та примножують споживчу вартість.

Отже, завдяки осмисленню досягнень минулого і нерозривного зв'язку всіх епох та часів виразно окреслюється парадигма стратегії розвитку, зміст якої базується на економічних чинниках, що є найвизначальнішими у загальній сутності суспільного розвитку. Одним із таких чинників виступає діалектика сутності категорії власності.

Література

1. Сен-Симон А. Избранные сочинения: В 2 т. — М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1948.
2. Прудон П. Ж. Что такое собственность? Или исследование о принципе и власти. — М. Республика, 1998.
3. Маркс К., Энгельс Ф. — Твори. — Т. 16, Т. 46, ч. 1.
4. Экономическая теория. Под ред. Дж. Итуэлла, М. - Милгейта, П. Ньюмена. М., 2004. С. 100–105; 714–723.
5. Веблен Т. Теория праздного класса. — М.: Мысль, 1971
6. Лафарг П. Собственность и ее происхождение. — Свердловск: Урал-книга, 1925.
7. Попов А. И. Плановые и рыночные хозяйствования как форма реализации отношений собственности // Известия Санкт-петербургского университета экономики и финансов. — 2007. — № 2.
8. Економічна теорія. Політекономія. Підручник / За редакцією В. Д. Базилевича. К.: Знання — Прес, 2006.
9. Пасховер А. Генератор идей // Корреспондент. — 2008. — № 9.
10. Шкільняк М. М. Управління державною власністю: теретична концептуалізація та практичні аспекти. Монографія. — Тернопіль, 2004.
11. Черняк В. Модель економіки: вибір України // Економіка України. — 1995. — № 9.
12. Кейнс Дж. М. Общая теория занятости процента и денег. Избранное. — М.: Эксмо, 2007.
13. Петраков Н. Я. Трансформация отношений собственности в России и модернизация подходов к инвестиционной политике. Инновационный путь развития для новой России. Под ред. В. П. Гарегяда. — М., 2005.
14. Набашникова А. В. Особенности управления собственностью в городах и регионах Европы // Городская собственность. — 2001. — №1 (41).
15. Устименко В. Роль і місце комунальної власності у міському господарському комплексі. — 2008. — №1 (85).

¹ Окремі аспекти цієї проблеми висвітлюються в монографії М. М. Шкільняка «Управління державною власністю: теретична концептуалізація та практичні аспекти. — Тернопіль, 2004»